

K ÚKOLŮM BALTISTIKY V PROGRAMU CELOSTNÍ FILOLOGIE

Předpokladem, ba podmínkou pro porozumění tomuto příspěvku je předchozí obeznámenost s programem celostní filologie, jež autor formuloval v samostatné publikaci. Příspěvek chce otevřít diskusi o tom, jak rozumně pěstovat filologii vymezenou zvláštní materiálovou základnou. Filologie, aby byla filologií, musí vždy mít nějakou materiálovou základnu. Materiálem jsou přitom jak konkrétní texty, tak abstraktní jazykové systémy, v nichž ony texty vykládáme. Obojí materiál má svůj modus existenci, ba má těch modů obvykle víc. I ony mody by měly být předmětem filologického zkoumání. Tradiční podobou takového zkoumání je textologie a textová kritika, vůči níž se literární vědci rádi vymezují. Přidejme k tomu ale i temata jako hodnotový postoj k jazyku, či jeho symbolické role v životě toho kterého společenství, jichž si zatím víc všímala historie než lingvistika.

Tradiční vymezení baltistiky skrze indoevropskou větev zahrnující jazyk litevský, lotyšský a reliktový staropruský opravdu nepostačuje. Podívejme se na baltistiku přes uvědoměle sebrané soubory textů, u nichž budeme zkoumat, proč a jak vznikly, i jak se stalo, že vznikly v tom kterém jazyce.

Začneme ve středověku, byť později než historiografie. Ta zkoumá baltské kmeny a zprávy o nich ze všech vůbec dochovaných pramenů.¹ My se chopíme až států, jež nad baltskými kmeny vznikly (a to skrze základní europeizační síly, křesťanství a feudalismus), a budeme zkoumat písemnictví, které ony státy vytvořily. Pojďme nejprve o Litevském velkoknížectví, jediném státu, který baltské kmeny vytvořily samy (1236 – 1795).² Pak přijdou Prusy knížecí, čili vévodské (1466 – 1772).³ Nejsložitější bude písemnictví území zprvu neutrálně pojmenovaného *Terra Mariana* (1199 – 1561 – 1721 – 1772 – 1795), na němž, vepsány do mocenského trojúhelníku německo-švédsko-ruského, vystupovaly velmi různé útvary, než vzniklo moderní Lotyšsko a Estonsko.⁴ Vidíme, že už toto vymezení nutí baltistu zabývat se o sousedy: nelze-li oddělit lotyšský a estonský živel, ba zkoumáme-li je oba v průniku mocenských i kulturních sfér německé, švédské a ruské, bude jistě zajímavé přibrat pro srovnání prvek finský, jehož státnost se rodí v mocenském napětí švédsko-ruském při kulturní hegemonii německé; státní provázanost Litevského velkoknížectví s Královstvím polským je dobře známa, leč nesmíme přehlížet ani provázanost polsko-pruskou; jedině Litevským velkoknížectvím pak vysvětlíme zvláštnost ukrajinskou a běloruskou oproti moskevskému Rusku.

¹ Stranou ponechávám baltskou mytologii, jež se stejně jako historiografie opírá o maximalistický – a nutně heterogenní – soubor pramenů, které uznává za stopy duchovního života, jaký v zemi byl do příchodu křesťanství. Pokládám za nanejvýš žádoucí integrovat baltskou mytologii jako pomezí disciplínu filologicko-historickou: potřebuje mimořádnou vnitřní kázeň, aby se nestala mýtografií.

² Symbolickým zakladatelem byl kníže Mindaugas: vládl 1236 – 1263, korunován na krále 1253; symbolickým koncem je definitivní pohlcení Ruskem za 3. dělení Polska.

³ Prvním datem je 2. toruňský mír, který definitivně podřídil Německý řád Polské koruně, druhým pak 1. dělení Polska, jímž podřízení Prus Polsku končí.

⁴ 05.10.1199 vydává papež Inocenc III. bulu, která křížové výpravy do Pobaltí (bula sama říká *Livonia*) staví na roveň křížovým výpravám do Svaté země. 1561 zaniká poslední útvar křížových rytířů. 1721 získává Ruská říše na Švédsku Estonsko a Livonsko, 1772 na Litvě Latgalsko, 1795 anektuje Kuronsko.

U Litevského velkoknížectví se soustředíme na úsek od poloviny XIII století, kdy vzniklo vnitřním sjednocením, do poloviny století XVII, kdy se vyprázdnilo vnitřním rozvratem, což v evropských souvislostech pokrývá vrcholný středověk (dokonce dvojí: gotický a byzantský), renesancí a nástup baroka; úsek od poloviny XVII do konce XVIII století, odpovídající vrcholnému baroku a osvícenství, zde pouze v několika rysech naznačíme, ponechávající jej pro pozdější samostatné zpracování (je v něm mnohem obtížnější, ne-li nemožné oddělovat, co je ve státním smyslu «litevské» a co «polské»).

V polovině XIII století bylo Litevské velkoknížectví již pevně ustanoveno i na územích etnicky slovanských, kde pokračoval kulturní život těžící z tradice Kyjevské Rusi: to je onen byzantský středověk, který je nutné samostatně uchopit soubory textů, jež se na Litvu nevazí. Písemnictví kyjevské tradice píše i o Litvě, leč té je to lhostejné. Situace se však radikálně změnila na konci století XIV. V první řadě vzniká litevský státní archiv (vydržel nepřetržitě činný až do konce XVIII století), kterému se říká litevská metrika.⁵ Dále se objevuje velmi státotvorné litevské kronikářství, jež tvoří texty s jinou strukturou i perspektívou než historiografie tradice kyjevské, byť z jejích materiálů zpočátku čerpá (máme tři letopisné svody – stručný, širší a obšírný – sestavené od poloviny XV do 1. čtvrtiny XVI století).⁶ 1468 vychází první litevský zákoník, celé XVI století pak Litva pracuje na vyčerpávajícím sepsání svého práva, což vyjadřují tři redakce litevských statut (1529, 1566, 1588), díla, jež svým rozsahem i obsahem představuje evropský unikát.⁷ Každý z těchto žánrů znamená definiční obor konkrétních textů typu ohnisko, každé ohnisko je spojeno s vědomým gestem uchování textů (původem někdy i orálních), jimž v průběhu času hrozilo rozptýlení a fyzický zánik (o metrice pozitivně víme, že se z ní od počátku XVI pravidelně pořizovaly opisy a výpisy).⁸ Všechny dosud uvedené texty vznikly ve slovanském jazyce, který sám sobě říkal «ruský», jemuž však dnes česky říkáme raději «ruténský» podle latinského pojmenování *lingua Rut(h)enica*.⁹ Už jen dosud předvedený výčet stačí, abychom viděli, že velkoknížectví bylo stát nejen gramotný, ale přímo posedlý písemnictvím státotvorných žánrů. Litva musela disponovat dostatečně

⁵ Část zničili v polovině XVII století Švédové, co zbylo (a zbylo 622 svazků), zabavili po Kościuszkově povstání Rusové. Dnes je litevská metrika uložena ve Státním archivu v Moskvě v podobném režimu jako materiály KGB, takže se prakticky nedá studovat.

⁶ Referenční vydání všech dochovaných znění všech tří svodů najdeme v řadě Полное собрание русских летописей (svazky 32, 35). Jsme vděční kolegům historikům za kvalitní zpřístupnění pramenů, ačkoliv jako filologové tento impozantní souhrn textů nemůžeme uznat za jeden jediný vnitřně konsistentní definiční obor.

⁷ V poslední čtvrtině XX století – ještě za sovětského režimu – skupina litevských historiků nadšeně připravovala jejich úplné vydání. Projekt byl později – už ve svobodné Litvě – zastaven z finančních důvodů. Přesto je možné litevská statuta číst v nových vydáních: první redakce přece jen vyšla na Litvě (1983 – 1985), třetí (1989) a druhá (2003) pak v Bělorusku.

⁸ Litevskou metriku lze v jejím žánru dobře srovnávat s českými deskami zemskými. Jejich úřad končí 1783, tedy současně s litevským. Sice víme, že české *Dsky zemské* začaly být vedeny dřív (2. polovina XIII), leč 1541 všechny shořely (až na jeden svazek, jež si pilný úředník vzal na práci domů).

⁹ Litevština ještě v XVI století žila ve všech vrstvách společnosti, včetně velkoknížecího dvora, a ve všech funkcích jako jazyk mluvený. Psalo se jazykem, ve kterém Litevci nejprve poznali písmo, tedy východoslovanskou ruténštinou, jež je společným předchůdcem běloruštiny a ukrajinštiny. Tato ruténština byla zároveň psanou variantou živého mluveného jazyka slovanských obyvatel velkoknížectví.

velkým počtem vzdělaných lidí. Tím víc zaráží, že z jiných žánrů světského písemnictví – k náboženskému za okamžik – nevytvořila nic: nic se nedochovalo, o ničem se nedochovala ani zmínka. Jedinou výjimku představují osobní vzpomínky Teodora Jevlašauského (Jewłaszewski; 1564–1604), sepsané nikoliv pro zveřejnění, ale pro udržení rodové paměti, velmi zajímavá četba.¹⁰

Litevské národní obrození dlouho trápila otázka, čím to, že středověká Litva, která měla vysokou šlechtu a mocné bojovníky, panovnické dvory i rytířské družiny, nevytvořila dvorskou poesii ani hrdinské epos. Nemáme sebemenší stopu něčeho takového v jazyce litevském, jímž se u středověkého dvora mluvilo, ani ruténském, jímž se tam psalo. A hle, XVI století přináší v obou žánrech velmi mnoho – v jazyce latinském. Největším dvorním básníkem Litvy byl Španěl Petrus Royzius (právní poradce u dvora, kanovník katedrály ve Vilniusu); v XVII pak Litvu svou lyrikou proslavil Polák Mathias Casimirus Sarbievius (profesor university ve Vilniusu). Litevskou hrdinskou epiku, obsahující dobrou desítku položek, otevírá 1516 raně renesanční *Bellum Prutenicum* (Ioannes Vislicensis) a uzavírá 1606 raně barokní *Carolomachia* (Laurentius Boierus), na což navazují ještě další barokní díla, psaná latinsky (o bojích s Turky), později též polsky (o bojích se Švédy, o slávě velikých knížat litevských).

Hrdá na svou státotvornou literaturu ruténskou, pořizuje Litva i oficiální překlady do latiny, aby se předvedla západnímu světu: *Origo regis Jagyelo et Wytholdi ducum Lithuaniae* (počátek XV;¹¹ je to vlastně nejstarší dochovaná podoba textu, který známe i z prvního, krátkého letopisné svodu), či litevská statuta v první i druhé redakci.¹²

Všechny tři redakce byly záhy přeloženy také do polštiny a v ní vícekrát vydány; třetí redakce, která přežila zánik velkoknížectví a na jeho území platila až do r. 1840, byla v době své platnosti hned dvakrát přeložena i do ruštiny a jednou též do němčiny.

Zároveň se litevský stát stará o svůj «mediální obraz» v krátkodobých událostech, takže Polák Ciołek (Erasmus Vitellius) ve Vilniusu připravil a v Římě tiskem vydal (~ 1501) řeč k papeži Alexandru VI,¹³ jistý Jakub s humanistickým příjmením Piso tiskne pro veřejnost dopis

¹⁰ Mikuláš Kryštof Radvila Sirotek (1549 – 1616), syn litevského magnáta Mikuláše Radvily Černého (1515–1565), poté co 1567 přešel po otcově smrti (proto Sirotek) od reformace ke katolictví a 1574 na svém panství podnikl aktivní kroky proti protestantismu, vykonal pout' do Jeruzaléma (1582–1584), již vylíčil v dopisech psaných polsky. Dopisy pak vyšly 1601 v latinském překladu a měly velký úspěch jako cestopis, takže byly opakovaně vydávány v různých překladech v mnoha evropských městech. Samotné dopisy i jejich první zveřejnění však byly vědomým protireformačním gestem příkladu, který – v duchu jezuitské politiky na Litvě – dává vysoký šlechtic ostatním.

¹¹ Je současná s latinským dopisem delegace žemaitských bojarů kostnickému koncilu (byl přečten za přítomnosti papeže Martina V) a s politickou korespondencí mezi polským králem Jogailou/ Jagiełlem a litevským velkoknížetem Vytautem/Witoldem na straně jedné a císařem Zikmundem na straně druhé. Politický záměr je jasný: Litva si v latinském světě vytváří obraz řádného křesťanského státu.

¹² K latinskému překladu II. redakce (1576) přidal Augustinus Rotundus, jeden z redaktorů statut, historiografickou *Epitome principum Lithuaniae*. Dodejme, že latinský překlad I. redakce používala královna Bona Sforza, původem Italka, překlad II. redakce zase král Štěpán Bátorý, Maďar. Litevec Rotundus navrhoval, aby latina byla uznána za vyšší rejstřík jazyka litevského a ve funkci psaného jazyka nahradila ruténštinu.

¹³ U příležitosti korunovace litevského velkoknížete Alexandra (1492–1506) na polského krále (1501). Polský král byl formálně papežovým leníkem (a zde i jmenovcem). Řeč zdůrazňuje, že Polsko je východní baštou Evropy i křesťanství, což lze chápat jak proti Turecku, tak proti Moskvě.

o válce Litvy s Moskvou (nejspíš v Římě kolem 1514), velmi pohotově pak 1524 v Krakově vychází radostná zpráva o vítězství nad Turky.¹⁴

Litva ví, že je předmětem zájmu renesančního Evropana, který ve směsi světské zvědavosti a křesťanského zápalu, k čemuž oběmu se mohly přidružit i zájmy ideologicko-politické, studuje baltské pohanství, přemýšlí o původu Slovanů, případně o celku světových dějin (Enea Silvio Piccolomini 1477, Gerhard Mercator 1595, Jan Łasicki 1582 & 1615; Maciej z Miechowa 1517, Marcin Bielski 1551), a tak litevský stát iniciuje v XVI sepsání nových výkladů litevských dějin a reálií přímo v latině (Michalo Lituanus, Augustinus Rotundus, R.Heidenstein),¹⁵ a že hlavním partnerem Litvy, jejím politickým dvojčetem i soupeřem zároveň bylo Polsko, též v polštině (Maciej Strykowski 1582),¹⁶ ba v obou jazycích současně (Alessandro Guagnini 1578, 1611).¹⁷ Vše pak vyvrcholí v XVII století dvěma svazky litevských dějin od rektora vilenské university Alberta Wijuka-Kojałowicze (1650, 1669), jež Evropě sloužily za hlavní a fakticky jediný zdroj historického poznání Litvy až do r.1839, kdy Joachim Lelewel vydává v Paříži první nové dějiny Litvy.¹⁸

Paralelně s historiografií se ve velkoknížectví pěstuje žánr politické disputace (Augustinus Rotundus, Andreus Volanus).¹⁹ Volanus, který byl stejně jako Rotundus *gente Polo-*

¹⁴ K bitvě došlo 02.07.1524 v Haliči. Autor, Nicolaus Hussouianus, uvádí, že báseň (174 verše, sc. 87 elegických distich) napsal za jediný den. Titulní stranu zdobí čtyřverší od Mathia Pyrseria Silesia.

¹⁵ Michalo Lituanus, «Michael Litevec» (≈ 1490 – ≈ 1560) je pseudonym vzdělaného litevského šlechtice, který pracoval v kanceláři velkoknížectví a účastnil se diplomatických jednání v Moskvě a na Krymu; 10 částí jeho historického pojednání o Litvě, Moskvě a Tatarech vyšlo po jeho smrti v Basileji. Augustinus Rotundus (1520 – 1582), rodem Polák, byl tajemníkem velkoknížete Zikmunda Augusta a purkmistrem Vilniusu. Panovník mu uložil sepsat dějiny Litvy, originál se nedochoval, známe pouze úryvky v německém překladu. R.Heidenstein (†1620), pomořanský Němec naturalizovaný v Polsku, byl sekretářem polského kancléře Zamojského i samotného krále Štěpána Báthoryho. Z materiálů, které měl přímo od nich, sepsal podrobný výklad válek s Moskvou.

¹⁶ Tato svým vznikem a zaměřením litevská práce měla být protiváhou starším i současným pracím polským, jež byly Litvě někdy vyloženě nepříznivé (Jan Długosz, Marcin Kromer, Stanisław Sarnicki), nebo i jen nedostatečně příznivé (Marcin Bielski).

¹⁷ Guagnini (1538 – 1614) byl Ital, který za vojenské zásluhy získal 1571 litevské občanství. V tom se podobá Strykowskiému (1547 – ≈ 1590), synu polského zemana, který vojensky a diplomaticky sloužil litevským magnátům a nakonec ho žemaitický biskup Giedraitis učinil svým kanovníkem.

¹⁸ Když August Ludwig Schlözer (1735 – 1809) vydává 1785 své *Geschichte von Litauen als Großfürstentume* (Fortsetzung der Allgemeinen Welthistorie, Teil 50), otevřeně přiznává, že nejde o původní práci, že pouze upravil a zkrátil Kojałowicze.

¹⁹ Zde se z litevské strany dotýkáme velkého žánru písemnictví polského. Andrzej Frycz Modrzewski (1503–1572), osobní přítel Melanchthonův i Erasmův, vydává 1551 v Krakově *De republica emendanda*, dílo obrovského intelektuálního vzepjetí; Wawrzyniec Goślicki (1530–1607) vydává 1568 v Benátkách úvahy *De optimo senatore*, jež ještě 1733 stály za záměrný překlad do angličtiny pro Roberta Walpole-a jako významná polská inspirace pro anglickou reformu parlamentní monarchie. Vedle zásadních prací morálněfilosofických v latině však do žánru polské politické disputace patří i polsky vedené hádky o stavovské výsady, jako *Rozmluva šlechtice s mnichem* bojovného katolíka Marcina Kromera (1512–1589), či *Quincunx* (1563) bezzásadového skandalisty Stanisława Orzechowského (1513–1566). Proti Orzechowskiému pohotově vychází bez data a autora knížečka *Rozmowa litwina*

nus, natione Lituanus, psal disputace nejen politické, ale i náboženské. Představoval kalvínskou menšinu ve státě, kde panovnický dvůr byl katolický, stejně jako etničtí Litevci, kdežto místní slovanské obyvatelstvo bylo pravoslavné, a kde se podařilo vytvořit řecko-latinskou církevní unii. To vše zakládá další velké ohnisko textů, náboženské polemiky.

Politickou zvláštností tehdejší Litvy přitom byla důsledná nenásilnost v otázkách náboženských, což nápadně kontrastovalo s poměrně běžnou násilností v otázkách majetkových. Nejsilnějším útokem byl r. 1542 králův příkaz, aby se protestanté (šlo tehdy o luterány) z velkoknížectví vystěhovali či do něho nevraceli, který však byl již 1545 odvolán.²⁰ Již v 50. letech se v nejvyšších společenských vrstvách Litevského velkoknížectví zabydlil kalvinismus, 1563 byla formálně srovnána práva všech křesťanských konfesí.²¹ Trpěni byli i antitrinitářští *litevští bratři* (existovali též *polští bratři*), kteří se radikální reformací dostali vůbec mimo křesťanství (Petrus Gonesius, Marcin Czechowicz, Szymon Budny).

Za této situace se katolická reformace (raději než «protireformace») děje jenom vzděláváním a dobrými příklady,²² ačkoliv knižně vycházejí i výzvy k nelítostnému boji proti «temným démonům» (e.g. Rotundus 1582 v otevřeném dopise Volanovi). Ostrý boj konfesí však na Litvě zůstal povýtce literární.²³ V žánru disputací se prosazuje polština, takže takový Simon Budny, Litevec s ruténskou mateřštinou, přechází na polštinu a nakonec přeloží celou bibli do polštiny (1572). Naopak ruténštiny se důsledně drží Ivan Višeňski, který píše na Litvu dopisy z řeckého kláštera na hoře Athos.

.....

Překlady bible v LDK

Nový impuls vzdělávání Ruténů, uniatů i pravoslavných; gramatiky slovanské (a co polské?); budování knihoven (Supraśl, Žirovniči). Bratrstva a tiskárny na Litvě. Konečně se též něco objeví i indoevropsky baltskými jazyky.

.....

z polakem, nutně 1564–1565 (protože 1566 Orzechowski vydává *Apologia pro Quincunx...*), na kteréžto *Rozmluvě* nejspíš spolupracovali Rotundus a Volanus, jinak náboženští odpůrci (Lukšaitė 1999: 532–533). Volanus vydává 1572 spisek *De libertate politica sive civili*, v němž požaduje více práv pro měšťany i sedláky při rovnosti všech stavů před zákonem — a výslovně odmítá stav, jaký panuje v Polsku, kde přemíra práv jednoho stavu vede k otroctví. Pilgrimovi se připisuje plamenná výzva *Philopatris ad senatum populumque Lituenum*.

²⁰ Důsledkem onoho příkazu bylo, že se dvě generace Litevců (ve smyslu politickém i etnickém), kteří studovali na evropských univerzitách a seznámili se tam s reformací, uchýlili do nejbližšího zahraničí, vévodských Prus, kde téhož roku 1542 byla otevřena universita v Královci. Etničtí Litevci byli nejen mezi prvními studenty, ale i mezi prvními profesory (Stanislaus Rapagelanus, Abraham Culvensis), což jak uvidíme v další kapitole, mělo zásadní vliv na litevské písemnictví Prus. li

²¹ Své právní jistoty mají i Židé, Chazaři neboli Kraimové a Tataři, mimokřesťanské kulturní komunity, jež na Litvě vytvořily vlastní písemnictví. Ponecháváme je stranou, plně uznávající, že kulturní dopad zvláště židovské komunity byl na Litvě velmi významný.

²² Připomeňme Mikuláše Radvilu Sirotku z poznámky 10.

²³ K nábožensky motivovanému násilí dochází – zvláště v XVII století – na Ukrajině, která 1569 přešla od Litevského velkoknížectví přímo pod Polskou korunu.

V XVI století vyvstává proti Litvě nový mocenský konkurent, Moskva. Ta po nástupu Ivana Hrozného (1533–1584), zvláště pak v souvislosti s jeho sebezprohlášením za cara a přijetím ideologie třetího Říma (1547) iniciuje vydání nových redakcí kronik (vyvrcholením je genealogická Степенная книга 1563) a zvláštních textů, jež předepisují, jak uspořádat život soukromý (Домострой) i církevní (Стоглав — shrnutí usnesení koncilu 1551), ba co má člověk vůbec vědět o světě (Азбуковник). Uchopíme-li tyto texty jako samostatné, důsledně oddělené ohnisko, můžeme jasně předvést hluboké rozdíly mezi Litvou a Moskvou, jež v té době mluvily v zásadě stejným jazykem (Moskva, pravda, při psaní mnohem silněji lpěla na církevněslovanských normách, takže mluvený jazyk, руска мова, který na Litvě dal spisovnou ruténštinu, je pro ni проста мова).

.....

Příslušník Litevského velkoknížectví František Skaryna (Skorina) z Polocku vydává svůj ruténský překlad bible, pořízený ovšem z latiny, dřív než Luther německý: první část 1517–1519 v Praze (Žaltář a další knihy Starého zákona; pod názvem Библия руска vycházely postupně v samostatných svazcích), druhou 1525 ve Vilniusu (Skutky apoštolů a listy apoštolské; pak z důvodů finančních svůj podnik musel ukončit). Lutherův Nový Zákon, přeložený z řečtiny, vychází 1522 a Starý, přeložený z hebrejštiny, 1534.

Druhá polovina 16. stol. probíhá v Republice zcela ve znamení biblických překladů: první úplný překlad do polštiny vydává 1561 katolík Jan Leopolda v Krakově, 1563 vychází v Brestu Litevském nový polský překlad kalvinistický, 1572 v litevské (běloruské) Nesvěži překlad ariánský (rovněž do polštiny), 1589 ve volyňském Ostrohu překlad pravoslavný (do církevní slovanštiny).

Řecký mnich Maxim, Skarynův současník, který roku 1518 na carovo pozvání přišel do Moskvy překládat komentáře k biblickým knihám a připravoval filologické korektury oficiálních liturgických textů, záhy upadl v nemilost místní církevní hierarchie a do konce života (1556) byl bez soudu vězněn v různých klášteřích, aniž mu car povolil vrátit se do vlasti.

.....

Kyprіан, леополіта віленскі а кыпранскі,
 быў прыводзе Балбан, іхна тымаманскіх
 біскупра.